

ՀԱՅ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՊԱՆԴԽՏԱՎԱՅՐԵՐԸ

ԵՐՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

Հ. Յոհան Սիմոն հայագետը, անդամ
Բուլլանդեան հրատարակութեան խումբին
«Orientalia» հանդէսին մէջ (Հոռմ, Բ.
Յ) հրատարակեց «*Répertoire des Bi-
bliothèques publiques et privées d'Eu-
rope, contenant des manuscrits ar-
ménians*», քաղուած զանազան հրատա-
րակութիւններէ՝ զորս կը յիշէ: Շա-
րունակութիւնն է եգիպտական (ղպտի) և
եթովպական գրչագիրներու ցուցակներուն՝
զորս տուած էր կանխաւ: Ինչպէս յայտնի
է տիտղոսէն, հայագետը կը յիշէ լոկ գրա-
տուններու և հաւաքողներու անունները,
բայց ոչ և իւրաքանչիւրին թիւն ու բռ-
վանդակութիւնը, որ կարելի չէր. զի այդ
պարագային նոյն գրչագիրներու ցուցակ-
ներն իսկ կազմած պիտի ըլլար. ինք
միանգամայն կը մատնանշէ արդէն կազ-
մուած ցուցակները՝ որ յոյս տեսած են:

Թուով 17 հատ են աշխարհները և 83
քաղաքները կամ գիւղերը — առանց հաշ-
ուելու Ռուսիան — որոնց մէջ կը գտնուին
մեր հարց ձեռքէն ելած հատորներ, եւ
ըստացւոց կամ Հայոց քով: Իսկ աշխարհ-
ները՝ որոնց մէջ ամէնէն աւելի ցրուած են
ասոնք, են. Խոալիա՝ 16 քաղաքներով,
Գերմանիա՝ 14. Ռումանիա՝ 11. Գաղլիա՝
10: Միւս աշխարհներ՝ մէկէն մինչեւ չորս
քաղաքներ միայն: Իսկ քաղաքներէն ա-
նոնք՝ որոնց մէջ մէկէ աւելի գրատուններ
կամ հաւաքածոններ կը գտնուին, են. Փաշ-
րիզ՝ 11. Մոֆիա՝ 6. Հռոմ, Պոռտսրեշտ,
Լեմպերկ՝ 4-4. Վենետիկ, Վիեննա, Լոն-

տուն, Որսփարտ, Ֆիրենցե՝ 3-3. Կ. Պոլիս, Պերլիե, Պրիշթինե, Քեմպրի-ձ, Մատրիտ, Մարսիլիա՝ 2-2. միւսները՝ 1-1: Հաւաքումներու այս թուական առաւելութիւնները չեն ցուցներ հարկաւ նաեւ գրչագիրներու բազմութիւնը. զոր օրինակ՝ յիշեալներուն մէջ նուազ ցրիւ, բայց ստուարագոյններն են Վենետիկ, Կ. Պոլիս և Վիեննայի ժողովածոները:

Այսպէս ուրեմն մեր Նախնեաց գործերը վայրավատին ինկած են ամբողջ Եւրոպայի մէջ. այնպէս որ ամենուրեք պիտի հանդիպինք մենք անոնց, առաջնորդութեամբ Հ. Սիմոնի այդ համառօտ ուղեցոյցին, որ առանձին ալ լոյս տեսած է՝ ի դիւրութիւն ուսումնասէշներու:

ՀԱՅ ԳՐԻ ՄՇԱԿՆԵՐ

Մխիթարեան Ուխտիս հայկական մատենադարանին ղրկեցէք ձեր բոլոր հրատարակութիւններէն (գիրք, թերթ, օրագիր եւն.) գրախօսելու կամ համարժէք գրքեր ստանալու պայմանով:

Մի միռնաք որ այդ կերպով սատարած պիտի ըլլաք միանգամայն ողբ. Հ. Ս. Դազիկեանի կիսատ թողած հսկայ «Հայկ. մատենագիտութեան» ամբողջական հրատարակութեան ատաղծ հայթայթելով եւ աշխատողները քաջալերելով: ԽՄԲ.

1933 ՏԱՐԻՆ ԿԸ ԲՈԼՈՐԻ ահա: Կաղանդի
վաղանցիկ նուէրներէն աւելի մեր ազգային
գրական գործերն են որ պիտի սփոփեն մեր
հոգին: Բարեբախտաբար այդ մարզին մէջ՝
եթէ ոչ լիութիւն՝ գէթ սնանկութիւն կամ
չքաւորութեան չի տրեր:

Կը խորհիմ որ Սահակի — Մեսրոպի
ոգին է որ կը սաւառնի ու կը կենազործէ
համօրէն հայութիւնը՝ մանաւանդ իր այս
վայրաժառանգ վիճակին մէջ ոգեւին փա-
րելու Հայ Գրին՝ միակ և գերազոյն ազ-
գապահ ազգակ:

Անօրինակ խանդավառութիւն մը հու
նինք, անշուշտ, քանի որ գրական մեք
հունձքը ստեղծագործական հրաշակելու մը
չարտադրեց . և չէր ալ կրնար, ներկայ
հոգեկան ճնշիչ մթնոլորտին մէջ: Եւ սա
կայն մեր «փոքրիկ ածու»ին մէջ տեսանք
համեստ ծաղիկներ, աւելի կամ նուազ
հրապուրելի՝ իրենց թոյրին ու բոյրին մէջ:

Սկիւարակ մը միայն մեր վերջին հրա-
տարակուժիւններուն վրայ՝ ու կ'անցնին ք-
ջնեկու և զնեկու մեր պարզերակիւն մա-
մուրը :

Մենք, ընդհանրապէս, ամսէ ամիս ար-
ձանագրեցիրք խմբագրութեանս առաքուած
հրատարակութիւնները. և հետզհետէ զրա-
խօսականներ ալ ունեցան անոնք այս է-
ջերուն մէջ: «Հանդէս Ամսօրեայ» ի խմ-
բագրութիւնն ալ գովելի դիտումով և ծը-
րագրով՝ երկու տարի է որ սկսած է տալ
ցանկը բովանդակ հայ մամուլի արտա-
դրութեան: Հայ զրասէրը, հետեւաբար,
կ'ունենայ առձեռն մատենագիտութիւն մը
հետեւելու հայ զրի մշակոյթին, հայ մտքի
յղացումներուն՝ բոլոր այն գործերուն մէջ
որոնք կամ կը ձգտին ի լոյս բերել հը-

նութիւններ կամ զանոնք մաքրագործել,
և կամ նոր ըմբռնումներ, նոր յղացում-
ներ ու ծաղիկներ աւելցնել հայ ածուին:

Եւ այդ հին ու նոր ծաղիկները, որքան
ալ խոնարհ ու համեստ՝ միշտ սիրելի են
մեզի, որովհետեւ մերն են, արեան եւ
հոգւոյ կապերով, գրով եւ լեզուով: Եւ
եթէ երբեք ստիպուինք խստօրէն իսկ քն-
նադատել անոնց թերութիւնները, անոնք
չեն դադրիր մեզի համար մեր գրականու-
թեան մաս կազմելէ:

Սակայն մենք մեզմով բաւականանալու պատրանքը չունենանք։ Մեր մեծ ու կրօնական լուսամիտ դէմքերը որ մեզի ուրոյն գիր և գրականութիւն տուին, թէեւ զնահատեցին մեր ուժերն ու զբաղան արդիւնաբերութիւնը, միեւնոյն միջոց, սակայն, ցոյց տուին մեր սերունդներուն քաղաքակիրթ աշխարհի լուսաւոր կեդրոնները, և գունդ գունդ աշակերտներ ղրկեցին Եդեսիա, Բիւզանդիոն, Աթէնք, Աղեքսանդրիա, զարգանալու նախ՝ և ապա զարգացնելու։ Անոնք խորապէս ըմբռնած էին կարեւորութիւնը եւ իսկական ցեղակցութիւնը մեր՝ զարգացեալ ազգերուն հետ, և մեր կրօնակցութիւնը (չնդհ. Եկեղեցւոյ հետ։

Ահա միակ ուղին՝ որ կրնայ մեզի Ոսկի
ռառեորդ վերակենդանացնել:

Այս առթիւ ներուի մեզի դիտել նախ՝
թէ անհիմն է ոմանց երկկողմէ և անտեղի
խծածանքը «մշակոյթ» յորջորջումի մա-
սին: Նոյն բառը չէ՞ որ նուիրագործուած
է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհէն. թո-
ղունք որ մերը փոխառութիւն ալ չէ,
քանի որ կարծուածէն աւելի հին ժամա-
նակներ կիրարկուած է ան, ինչպէս յայտ-
նի է Ղազար փարպեցեոյ պատմութենէն,
ուր հեղինակը «գործ մշակութեան» բացա-

տրուծիւնը կը դնէ մեր աւագ քահանայից աղաչանքին մէջ՝ ուղղուած առ Ս. Սահակ, մշակութիւն անուանելով թարգմանութեանց գրական գործը:

Միեւնոյն միջոց սակայն եպեթելի է մտայնութիւնն անոնց որ՝ իրենց հակա-կրօն մոլութեամբ՝ չեն հանդուրժեր սքեմա-ւորներ տեսնել որպէս ստեղծագործներ և զլուխ Հայ գրին և գրականութեան գործին, եւ դուրս կը վտարեն լուծեամբ Սահակի եւ Մեսրոպի սուրբ անունները՝ մշակոյթէն անբաժան, չըմբռնելով անտեղութիւնը թէ՛ լոյսի եւ ջերմութեան մէջ հրճուելով և անոնց փառաբանութիւն երգած միջոց՝ կ'ուրանան նոյնինքն անոնց աղբիւրները: Ուրախ ենք որ «Սիոն» ալ այս մասին ձայն բարձրացուց. (թ. 8):

1933ի գրական բերքին վերջին հրատարակութեանց մէջ նշանակելի են նախ թ. 3ը Դուրեան Մատենադարանի «Հայոց հին կրօնը կամ հայկական դիցաբանութիւն», ամփոփ աշխատութիւն մը՝ խնամոտ ու կարգաբանեալ ձեւով, որ ընտիր դասագիրք մ'ըլլալու սահմանուած է մեր բարձրագոյն վարժարաններուն:

Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի տըպարանը — որուն հարկւրամեակը կը լրանայ այս տարի — ի լոյս ընծայեց ուրիշ ընտիր գործեր ալ: Թորգոմ Ս. Պատրիարք աշխարհաբար յառաջաբանով և ծանօթութեամբ հրատարակեց Տէր Կարապետ քհն. Տէր Գրիգորեանի գոհար մէկ գիրքը, գրաբար, «Վկայարանութիւն Յովնանու պարտիզակցոյ և պատմ. հիմնարկութեան Պարտիզակի» եւն.: «Գրքոյկը կը պարունակէ, ինչպէս կ'ըսէ հրատարակող Ս.ը, արձակ և տաղաչափեալ զոյգ մը վկայարանութիւններ, նուիրուած յիշատակին Յովհաննէս Փիրէնեան անուն սրբակրօն երիտասարդի մը, որ, 1838ին նահատակութեամբ կնքած է իր կեանքը, իմ ծննդավայր Պարտիզակ գիւղին մէջ»:

Նոյն տպարանէն «Ինքնակենսագրութիւն» Բարթողիմէոս Ծ. վարդապետ Թագաճեանի, նախկին վանահայր Թոնուզի վանուց: Գո-

վելի նորոյթ մը, ուր եթէ անձնականութիւն ալ մտնէ, սակայն ականատեսի վերջապետութիւնները վաւերագրի յարգ կ'առնեն վաղուան պատմագրին ձեռքը: Այսպիսի գործ մը հրատարակեց անցեալ տարի ողբ. Խորէն Ծ. վրդ. Լազարեան «Արձանակութիւն Պատմական յոշնակ վանականի մը կեանքին»՝ Գէորգ Մեսրոպի ձեռքով:

Բանասիրական տեսակէտով նշանակելի գործ մ'է Արտաւազդ Արքեպս. Նիսիւրապի Օշիկ րազաւորի ձեռագիր ժամագիրքի, 1319», ուր բաղդատական խրդճամիտ աշխատութեան հետ՝ Ս.ը խնամքով արձանագրած է յոյժ կարեւոր յիշատակարաններ, եկեղեցական երգեր և այլն: Հետաքրքրական է մանաւանդ՝ Կոռիկոսի տէր՝ Հեթումի քաղուածոյ «Պատմութիւն Ժամանակաց»ը, որ ժամանակագրութիւն մ'է 1076-1296 շրջանի ցայտուն դէպքերուն:

Գործին սկիզբը սակայն յառաջաբան մը կայ որ կարգացողը կը զարմացնէ, թէ ինչպէս եկեղեցական բարձրաստիճան անձ մը, Ն. Ս. Օծ. Բաբգէն Կաթողիկոս՝ որուն գրչէն ելած է այդ յառաջաբանը, այս դարուն, այս պայմաններուն մէջ ալ դեռ կ'ուզէ ներշնչել մեր հայ եղբայրներուն մէջ ոգի մը հակառակ Ընդհ. Եկեղեցւոյ կեդրոնին, հակառակ Հոռմի Ս. Հայրապետներուն, եւ նախանձայուզութեամբ մը կը յանդգնի դատաւիտել Կիլիկեան այն հայ կաթողիկոսներու հոգեբանութիւնն ու խաղաղասէր եւ միաբանասէր ձգտումները, ինչպէս Գր. Անաւարդեցւոյն, Կոստանդնի եւն., որոնց ըրածն ուրիշ բան չէր եթէ ոչ շարունակել Ս. Ներսէս Ծնորհալոյն սկսած և Ս. Ներսէս Լամբրոնացւոյն հետապնդած սրբազան գործը եկեղեցական միութեան:

Գիտենք թէ այդ գործին եւ այդ լուսամիտ և ֆրիստոսի հոգով ներշնչուած հայրապետներուն դէմ մաքառեցան կոյր և մոլի նախանձայուզութեամբ հաղորատու ցիկերն ու ձորգեւորները, և ճիշտ այդ հոգին է որ կը տիրէ ցաւալիօրէն այդ յառաջաբանին մէջ: Մենք ալ պիտի ե-

պերենք ամէն շատիկստորիսն՝ որ կը ձգտի խանգարել կամ ուրանալ ինչ որ ազգային է, ծիսական, լեզուական, եւն. բայց կրօնը ազգային չէ եւ չի կրնար ըլլալ, եկեղեցին մէկ է և չի կրնար բազմանալ: Վայ անոնց ուրեմն, որ մէկը միւսին կը զոհեն:

Թէքէեան իր գրական գործունէութեան 40 ամեայ յորելեանի նախօրեակին տուաւ «Սեր»ը՝ 1919-1932ի շրջանին իր քերթուածներու հաւաքածոն՝ որ եթէ նոր համբաւ ալ չաւելցնէ հեղինակին, սակայն միշտ յայտարարում մը կայ հոն նոր ծաւրերուն իր հոգեբանութեան՝ որ կը փնայ մենաշնորհ դարձած ուղի, ուսկից կ'ընթանայ ինք՝ Թէքէեան միայն, միակ պետ և միակ աշակերտ իւրակերտ դպրոցին:

Եւ ահա «Յառաջ»ի մատենաշարը: «Այդ մենք ենք գալիս»ի թափով երիտասարդ գրողներ: Ու կու գայ Շ. Նարդունի իր «Մեղեդիներ, մեղեդիներ» բարձրաբան-դակ էջերով, ուր հուժկուն և մտերմիկը, քերթողական թռիչն և իրապաշտ ըմբռնումը խառն են. յետ-պատերազմեան հոգեբանութեամբ թրծուած:

Մկրտիչ Պարսամեան կու տայ մեզի «Շաւարշ Նարդունի»ն. կեանքը ինչպէս և գործը՝ որ «Մեղեդիներ»ն է զորս կը վերլուծէ, և կը գտնէ Ա. բանաստեղծը՝ զգայալաւտ, թեւոքեկալաւտ և խորհրդաւտ. Բ. Մանկութեան բարի և հաւատացեալ քրիստոնեան. և հուսկ Գ. սկեպտիկը... յայտնի է վարպետի գրիչով մը, և հին գրիչով՝ որ իրմէ նորը կը փառաբանէ. ինչ որ հազուագիւտ կը տեսնուի արդի հոգեբանութեան մէջ, մանաւանդ եռեփուն պայքարին մէջ հինի և նորի:

Լոյս տեսած է Փ. Միքայէլեանի «Արեւ» արեւ»ը վէպն ալ, զոր տեսնելու բախտը չունեցանք դեռ: Այս կարգի երկերէն են Սրմէն Անոյշի «Օրերուն հետ»ը, և «14 քերթուածներ»ը Ն. Սարաֆեանի, և նոր-ընծայ բանաստեղծի մը՝ Վահէ-Վահեանի «Արեւ-անձրեւ» համեստ հատորը:

Իսկուհի Մինասեան իր գրական նոր-արուեստ շարքին վրայ աւելցուց «Les

Races freres»ը: Հեղինակ մը որ գիտէ ներկայանալ և ներկայացնել մեր ցեղային արժանիքները գեղեցիկ արուեստով մը՝ որ իր քով բեղուն բնոյթ է դարձած:

Մ. Թէօլէօլեան «Վահան Թեքէեան»ի գործին նուիրած է տետրակ մը, որ, ըստ մեր դատողութեան, աշակերտի մը գրական վերլուծման փորձի սահմանէն անդին չի անցնիր, եւ շատ հեռու է ներկայացընելէ ինքնուրոյն և ինքնատիպ գործը ծանօթ բանաստեղծին՝ որ, վերջապէս, ոչ սովորական դէմք մ'է և ոչ հետեւակ մը:

Կ. Մեհեան ընտիր արձակագիր կ'երեւի «Աւար-Նազիր-Արալ»ով: Ե. Աղաթոն հայ երկրագործին կը բաշխէ ձրի շատ օգտակար հատոր մը «Յորհեի մշակութիւնը». իսկ Յ. Պողոսեանի «Արդի Հայաստանը» գաղութահայուն միակ կաշանդէքը պէտք է ըլլայ: Յարմար առթիւ պիտի խօսինք Հ. Աճառեանի «Արմատու կան յառարան» հոյակապ գործի մասին՝ որուն վերջին հատորն այս ամառ կրցանք ձեռք ձգել: Նոյնպէս պիտի անդրադառնանք մեր Միաբանակից Հ. Վ. վրդ. Հացունոյ «Ողորդարութիւն և Առողջարարութիւն հայերէն» գործին, ուր յարգելի հայրը հմտօրէն կ'ուսումնասիրէ յիշեալ հարցերը:

Վերջին հրատարակութեանց կարգին պէտք է յիշել տարեցոյցները՝ որոնք տասանորդուած են: Պարսամեան եղբայրը կը շարունակեն գովելի ջանքով «Կեանք և Արտեստ»ը գրական շաւղով. (Ի. տարի, 1934): Ոչ նուազ կարեւոր է Ս. Փրկիչ Ազգ. հիշատակոցիւր. և մանաւանդ «Արալ»ը զոր արդէն յիշած ենք և գնահատած՝ մանաւանդ Ռուսահայ գաղութին վերաբերեալ ձոն պարունակութեան համար: Գոախաձեռանի փոքրիկ հատորը իր ծե. տարին մտաւ (1934):

Ակնարկնիս կը փակենք «Նոր յիշանիս» (քերթուածներ) — Երգեր Տակեի ղոխիքին (թրգմ.)ով, զոր Մ. Ռ. Ն. սան ողբ. Հ. Վեհակրօն մամուլի տակէն կիսաւարտ մեզի կը զրկէր. գործն ըրած է «Զօն յարգանքի... մեծատաղանդ ուսուցիչիս՝ Հ. Յովհ. Թորոսեանի քհն. 50ամեակին առիթով»:

ԱՆԱՀԻՏ. (Ե. տարի, թ. 1. Յուլիս-Սեպտ. 1933): Այդ թուով Պ. Զօպանեան նախ կու տայ երկար (էջ 1-23) լուսաբանութիւն-պատմական մը վրացեանի՝ որ յօդուածաշարքով մը քննադատած էր Հայաստանի մասին իր գրութիւնը (Տես Գ. տարի, թ. 3-6): Յետոյ ուրիշ երկար յօդուածով մը «Քրոնիկ» (էջ 157-184) կը քննէ ու կը քննադատէ հայ մամուլի երկեր, ուղղութիւններ. շատ միամիտ խորհուրդներ կու տայ երբեմն, որոնց արդէն ամէն մարդ տեղեակ է: Չի հանդուրժեր քննադատութիւններ. և եղած պարագային կը ցաւիք որ երբեմն զիտէ զիմացինը մրտուել: «Շտապ եղբակացութիւններ տալ Զօպանեանի բացասական գծերէն մէկն է, կ'ըսէր գրադէտ մը վերջերս, նա շուտ կ'ողկերուի և շատ ածականներ կը շուայէ փոքրիկ գրչականներու մասին»: Այդ մենք ալ անդրադառնալով՝ մեզի ներքին համարած էինք զիտողութիւն ընել. որուն համար հարկ չկար այդքան վերաւորիշ և վրեժխնդիր զիրք բռնել շարունակ: «Անահիտ»ի ալ թիւին մէջ երկու շահեկան յօդուածներ կան. մին՝ Պրն. Ա. Սաղղեանի «Հայերու գեղարուեստական գործունէութիւնը Իկոնիոսի մէջ (ոչ Իկոնիոս)» և Կ. Պոլսոյ սուլթաններու օրով» (շար.) ուր կը շեշտուին Պալեան ճարտարականները ԺԼ-ԺԹ դարուն. յետոյ կարգ մը մանրանկարիչներ, նկարիչներ՝ ինչպէս Գր. Կէօշէ-Օղլու եւն.: Միւսը Մ. Յ. Թիւրեաքեանի կողմէ «Պերսեպոլիսի աւերակները» (նորագոյն պեղումներու առթիւ): Քերթողական բաժնին մէջ Ա. Իսահակեան ունի «Սաւառնում եւ» փոքրիկ թռիչք. Վ. Թէքէեան՝ «Սթափում», Վ. Թաթումի «Պայտը» նուիրում թէքէեանի՝ գեղեցիկ է: Գրական արձակ էջեր ունին՝ Վ. Արշարունի «Հոգիներու հորը» վիպակը, Կ. Խրայեան «Սրբիւնի ճանապարհին» (շար.) տար ու անկեղծ շունչով սրտառու յուշեր ցաւի օրերէն:

Ողբան որ Պ. Զօպանեան իր հին վարպետի ճիգերը ժողոված նոր սերունդին առաջնորդութիւն և գրական սնունդ կ'ուզէ տալ, սակայն տնտեսական ճգնաժամի զգալիօրէն կը ճնշէ, և «Անահիտ» ընդհատ ընդհատ կ'երևի և ոչ այնքան ճոխ:

Կը մաղթենք որ «մտածման և արուեստի» այս բեմը շարունակէ իր առաքելութիւնը յօգուտ հայ գրականութեան:

ՍԻՈՆ (1933. թ. 1-12). Տարեկան հաւաքածոյին ակնարկ մը տալով՝ կրնանք գուշակել աշխատանքը որ կը թափուի հոն՝ ազգին ներկայացնելու հանդէս մը որ կարենայ անուղղ տալ հայ մտքին լեզուական, գրական, մատենագրական ու կրօնական տեսակէտներով: Հաւատարիմ այդ կոչման՝ «Սիոն» ամէն ամիս տուաւ առատ և զանազանաբար նիւթեր: Բանասիրական - պատմական ճիգերուն մէջ երեւցան հմուտ սրբազաններ, ինչպէս Գ. Արքեպս. Յովսէփեան՝ կրկին յօդուածաշարքով «Վախտանազ որդի Ումեկայ և նորա տոհմը», և «Իգնատիոս մանրանկարիչ և Շոթոկանց տոհմը». երկուքն ալ խոր հմտութեամբ լի, պրպտութիւն թուականներու, գէպքերու՝ իրենց դարուն պարագաներով:

Մ. Ե. Աղանուշի տուաւ «Ս. Երկրի վանքերուն և եկեղեցիներու մասին թ. դարու կարեւոր յիշատակարան մը» և Տէր Մեղիսեթի եկեղեցական օրմանկարները: Հետաքրքրական են մեծապէս այն վաւերագրերը զոր տուաւ նոյն Ս. Ե. Յակոբայ դիւանէն, ինչպէս Սարգիս Թէքերտաղի, Յովհ. Մուղնեցի, Տարօնցի Աստուածատուր պարբ. ի են թուովները առ Եղիազար

Այնթապցի՝ ի Հալէպ: Յետոյ ընտանի-աւանդ գրաբարով «Ինքնակենսագրութիւն»ը Պողոս Գ. Երուսաղէմի պոր. ին: Հուկ շահեկան ամբողջութեամբ «Ծառերը Ս. Գրքոց մէջ» (Արմաւենի, Լիբանանու մայրի):

«Անթեղուած կայծեր»ու տակ «Սիոն» տուաւ հոգելոյս Գուրեանէն հայերէն լեզուի վերաբերեալ պրպտութիւններ, ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս «Հայերէնը ըստ լեզուագիտութեան», «Աշխարհաբար լեզուն» ամբողջ տեսութիւն մը Հ. Գ. Յովնանեանի երկին ձեւով. «Զատիկ»ի մասին լեզուաբանական - հնագիտական հմուտ յօդուած մը, և «Վահագն»:

Բանասիրականին մէջ Քիւրտեան տուաւ «Նիւթեր պուրկարայոց պատմութեան» և Կ. Յ. Բաւմաշեան (հր.) Ն. Աշտարակեցիի քանի մը կոնգակները:

Գրական բաժինը կը ձեւանայ քերթուածներով, որոնց կրնանք կցել մատենախօսութիւնները: Անդրադոյն ուսումնասիրութիւններ կամ գրական վերլուծութիւններ շուշի դեռ «Սիոն»:

Քերթուածներուն մէջ սիրուն անակնկալներ են Գ. Ե. Ե. «Ճրագն ու աւելը», «Սամարուհին», «Քարին վրէժը» որոնք «Հոգեական սրինգ»ի շունչն և արուեստը կը բուրեն: Շատ յաջող, վսեմ և յորդ գեղեցիկներով Եղիվարդի «Պարպուած գերեզմանը», նոյնպէս Թ. Ե. Գ. ի (Ս. Պոլսը.) ճոխ լեզուով թարգմանութիւնները Ս. Բրիտանի «Հին տուններ»ուն կամ Լամարթի «Անմահութիւն» երգին են: Բայց ներքէ մեզ Մեղրիկ, առանց վերաւորելու զինք՝ ըսել թէ շատ տկար և անկատար են եղանակներու վրայ գրածները՝ տաղաչափութեան տարրական կանոններու աշխատանքի կարօտ: Անոնք սկսնակներու լեթթի մը՝ բայց ոչ «Սիոն»ի էջերուն վայել են:

«Սիոն»ի մէջ կը գրէ նաեւ ծանօթ բանաստեղծ Արսէն Երկաթ, որուն ոճն ու նախասիրած նիւթերը՝ շնորհք և ներշնչում ունին միշտ, ինչպէս «Յաւի մտերմութիւն», «Հոգին», «Հաղորդուած բերկրութիւն» և քիչ մը նորոյթի կարգէն «Աղօթք տալարանին մէջ»:

Խմբագրականներն յօրինող եռասուցը զիտէ ընդհանրապէս տօներու և պարագաներու առթիւ լաւ թեւադրութիւններ ընել՝ կրօնաշունչ և ազգասիրական խորքով: Կը մաղթենք որ առաւելագոյն չափով ներշնչէ սերը՝ ընտանեկան յարկին սրբութեան՝ որու մասին այնքան օծումով գրած էր Տիրամօր աշքին առջեւ, սերը՝ մեր կրօնքին և ազգին, բառնալու համար հետզհետէ հոգեկան անդունդը որ դարերով ստեղծուած է ազգին մէջ և թիւրիմացութիւնները՝ որոնք կըրէ ու պայքարէ առաջ եկած են՝ փարատէ՝ մեր հայերու դաւանութեան անկեղծ և հաւատարիմ ցուցադրութեամբ Ընդհանուր Եկեղեցւոյ հոգւոյն և նկարագրին համեմատ:

Կրօնական տեսակէտով կարելի էր երկարօրէն ըզբաղիլ և վերլուծել գրութիւնները և առանց կրքի ու շարժման խճճանքի ցուցնել ինչ ինչ սրբաբանի կէտեր՝ անուշադրութեամբ սպրդած, կամ յանգնած փոխառեալ ալլափառ գրութիւններէ: Օրինակի համար խմբագրութեան ուշադրութեան կը յանձնեմ Ժ. Պ. ստորագրութեամբ (Ապրիլ, էջ 101) «Աստուծոյ որդւոյն յաւիտենական յաղթանակ»ին մէջ սա կէտերը: Հոն խօսելով Աւետարանիչներու կամ Ս. Հեղինակներու գրածներու մասին Յիսուսի Յարութեան նկատմամբ կ'ըսէ թէ մանրամասնութիւնները «այնքան տարածու են անոնք և անհամաձայն միմեանց, որ դժուար պիտի ըլլար զանոնք ամէնքը միութեան մը վերածել այստեղ».

մինչ մեր աստուածային կրօնքին ու հաւատքին մաս է թէ անհամաձայն կամ իրարու հակասական կէտեր չըկան և չեն կրնար ըլլալ Ս. Գրքոց մէջ: Աւելի ծանր է. «Եթէ ուրեմն մէկ կողմ դնենք երկրորդ համատեսական պատմութիւն եղբակացութիւնը (Մարկ. Ժ. 9-20) որ արդէն անհարգատ կը նկատուի» իսկապէս բողոքականի գրուած է (ինչպէս կը մատնէ «Տէրօջը»), հակառակ Բնդ. Եկեղեցւոյ և մեր Հարց հաւատքին՝ որոնք միշտ Մարկոսի վերջաւորութիւնը վաւերական կ'ընդունին:

Բողոքական շունչով է նաեւ Ժ. Պ. ի «Յիսուսի մեծական գիտակցութիւնը» յօդուածաշարքը:

Հոս կ'արժէր ընդարձակօրէն խօսիլ «Սիոն»ի Նոյնեանի թուի մասին, նուիրում «Ս. Յակոբեանց տըպարանի հարկութեան» 1833 - 1933. ճոխ, 110 էջ, ուր խմբագրականով մը գովքը կը հիստորի ազգօգուտ գործին և զայն կերտող ձեռքերուն՝ Զաքարիա Ս. ի և Պօղոս ու Կիրակոս եպիսկոպոս, որոնց նաեւ անուշը Գուրեան պատրիարքի՝ որ 1921ին գրական վերածընունդը մը ստեղծեց Ս. Յակոբի մէջ:

Գովելի առաջարկութիւն մը կայ հոն հետզհետէ հրատարակելու վանքին գրչագիրները (որոնք թուով 3500 հատ են), անոնց ընդհանուր ցանկը և յիշատակարանները: Եւ արդէն նմայշի իրարու գրուած են այդ թուին մէջ նախ «Ոսկերեանի Եսայիայ մեկնութեան ոսկեղանակ թարգմանութեան անտիպ մասեր» և «Գաւերու ճամբէն» վերնագրին տակ տասնեակ մը յիշատակարաններ՝ Ժ-ԺԹ դար: Երկուքն ալ իսկապէս թանկագին: Մ. Եպս. Աղանուշի մատենագրական հմտութեամբ լի երկար յօդուած մ'ունի հոն՝ իրենց տպարանին լոյս տեսած գործերու և անոնց հեղինակներու մասին: Կը ցաւիք որ այս հմուտ Ս. Ե խմբիչներ կ'ուզէ գտնել Լամբրոսցիի սրբազան տիպարին մէջ՝ թէեւ երկարօրէն փառաբանած,

Ե՛րբ պիտի կարելի ըլլայ հասկացողութեան զար: Ե՛րբ քիչ մ'աւելի առարկայօրէն ուսումնասիրուի Քաղկեդոնի մողովի պատմութիւնն և դաւանութիւնը Ս. Լեւոնի տոմարին մէջ (զոր մեր Միւիթ. Հարք Յուն-Լատ. Հայ լեզուով հրատարակած են իր հարագատ ձեւին մէջ՝ բառնալու ու անուշի և անկրօն ատելութիւն մը, քանի որ ան նոյն է մեր Ս. Հարց ալ վարդապետութեան հետ) որպէսզի տգիտօրէն և կուրօրէն չհալածուի ուղղափառութիւնը նաեւ մեր Ս. Հայրերուն, ինչպէս եղած էր այդ նկատմամբ Կ. Խրայեանի յօդուածին մէջ («Սիոն» 1932, թ. 2, 3. «Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հաւատքը Յիսուսի մարդեղութեան մասին»):

Հետաքրքրական է Նոյնեանի թուին մէջ Սիոն վրդ. ի «Սիոն ամառիկի հին շրջան - 1866-1877»: Նախկին շրջանի ուղղութիւնն և նկարագրերը՝ քիչ մը տարտամ կը թուի, ինչպէս կ'ըսէ վրդ. Ե. քանի որ քիչ շատ «ամէն նիւթի մասին գրած է», ահաբեկելով Սաւաթեանի երկամայ խմբագրած շրջանը. Ա. Բ. տարի:

Յաջորդ շրջաններուն ուղղութիւնը կը յանգի՝ ազգային կրօնաբարոյական հանգիսի, թէեւ ճակտին տեսնուի «Բանասիրական և գրագիտական պիտակը»:

Անգամ մ'ալ պիտի յայտնենք մեր անկեղծ գնահատանքը և քաջալերութիւնը «Սիոն»ի խմբագրութեան, փափաքելով որ սկսուած բանասիրական շարժումը յառաջէ. մանաւանդ այդ վերջին հրատարակութիւններով, յօգուտ հայ ազգի կրօնքին ու պատմութեան, շինելով

հոգիները և այդ կրկնակ հիմերուն վրայ ճգնիլ կարգատի և բուժել հին պատառուածքներ ու հին վերքեր որ ազգը կը տառապեցնեն:

- Վերջին խօսք մը - «Սիոն»ի Գեղու. թուի կողքին վրայ գրուած էր «Նօթ և նիշ», ուր կ'երեւի թէ վերաւորում է խմբագրութիւնը նախ «Եւթիմիական» յորջորջումին պատճառաւ զոր կիրարկած էր Ռիտաւորը «Բազմավէպ»ին մէջ (Սեպտ. - Հոկտ.). և յետոյ որպէս թէ զանցառութիւն անկեղծ ըլլայ՝ Ռիտաւորին կողմէ չկամութեան և պաղութեան հետեւանքով յիշած շրջալը Երուսաղէմի հայկական ինչ ինչ իրաւունքներն և սքրատեղիները:

Մեր կողմէն տղայական տրտունջ մը նկատեցինք զայն՝ որուն վրայ կանգ առնել չէր արժէր. սակայն միւս կողմէն պարտք մը կը մնար հրատարակել Ռիտաւորի երկար չքմեղանքը ուղղուած «Սիոն»ի խմբագրութեան: Արդար ըլլալու համար ուրեմն կը ջանանք հոս տալ անոր հակիրճ պարունակութիւնը միայն: Ան կ'ըսէ թէ «Սիոն»ի ըրածը ճշմարտութիւն է և աւելորդ խճճանք, և թէ ինքը երբեք նպատակ չունի եղեր ուրանալ կամ ծածկել հայկական իրաւունքներն և տեղերը՝ վերաբերին անոնք այս կամ այն դաւանանքի հայ հասարակութեան: Արդէն աշխարհ ամէն գիտակ է Ս. Յակոբի հարստութեան և հայոց շատ մը տեղերուն և լայն իրաւունքներուն Ս. տեղեաց մէջ: Գալով «Եւթիմիական» յորջորջումին, կ'ըսէ թէ անկեղծօրէն յարգանքի խմբագրութեան վերաբերած եմ այդ տիտղոսը, չվերաւորելու համար մեր հայ եղբայրները: Ուրիշներ ոչ-կամողիկէ, չմիացեալ, հերձուածող և մինչեւ հերետիկոս (acatholique, dissident, schismatique, hérétique) բառերը կը գործածեն, զոր կամողիկէ բարձրագոյն իշխանութիւնները շատ փափկանկատութեամբ խստիւ արգելած են (Լեւոն Ժ. Գ. Ս. Քահանայապետ):

Եւթիմիականով, կ'ըսէ Ռիտաւորը, կ'ուզեմ ըսել թէ խօսքս է այն հայերու մասին որ իրենց կրօնական հոգիներն ունին Եւթիմիականը՝ ինչպէս ուրիշ մաս մը Հռոմէն: Եւ այսպէս՝ յիշեալն ոչ մէկ վերաւորանք ունի ըսել, ինչպէս կը տեսնուի շատ լեթթութեամբ մէջ, «հայ Հռոմէական» (հայ ազգային ձեւով, իսկ դաւանութեամբ միացեալ և եմթակայ Հռոմի Ս. Քահանայապետին):

Ի զուր և շեշտել «Հայաստանեայց եկեղեցի» և զայն միայն մէկ մասին սեփականել, քանի որ կամութեան հայերն ալ հայ են և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն ձեւն ալ, հաւատքն ալ, ամէն ինչն ալ ունին. տարբերութիւնը միութեան և կրօնապետի հարցին մէջ է:

«Առաքելական» կամ նման պաշտօնական բառերն ալ ոչինչ կը ընտրուեն, քանի որ զանոնք կը կիրարկեն ոչ-ուղղափառ եկեղեցիներ ալ:

Արդար չէ «Սիոն»ի պահանջը մեզ պարտադրել որ իր ուզած կոչումով զինք կոչենք. քանի որ կոչումը ընդհանրապէս կոչումով փափաքէն կախում չունի: Ոչ կառույն ինքզինք կոչում կոչած է և ոչ Ս. Յովհանն ինքզինքն Ոսկերեան:

«Ուստի եր ad hominem ad Sionem ընելով, կ'ըսէ Ռիտաւորը, կը վերջացնեմ կրկնելով թէ շատ անգին մտքով գրած եմ այդ տիտղոսը, նշանակելու համար Հայ Եկեղեցւոյն այն մասը՝ որ Եւթիմիական կամութեան կը կախուի: Եւ այսչափին հասկացողին համար շատ ալ է»:

Հ. ԵՂԱՍ ՓԵՉԻԿԵԱՆ